

VITA

SZÉKELY GYÖRGY

HONVÉDELEM A GYEPÚTÓL A KÖVÁRIG, A KÖNNYŰLOVASTÓL A PÁNCÉLOS VITÉZIG*

Ha a hadszervezet és hadművészet korszakos változásait egy sorsdöntő ütközetben látjuk összpontosulni, kétségkívül a tatárjárás nagy összeütközését kellene a középpontba állítani. Ez az összecsapás a Sajó és a Hernád egybeszakadása alatt fekvő helység mellett zajlott le 1241. április 11–12-én. IV. Béla hadserege itt a betörő mongol seregtől vereséget szenvedett, fogalmazta meg Györffy György. A helyet illetően a kortárs Rogerius csak vízrajzi meghatározást adott (1244-ben): „ad qd. aquam, que Sayo dicitur, que non multum longe de Agriensi civitate fluit et intrat Ticiam.” Spalatói Tamás, aki 1266-ban írt, már csak rövidebben emlékezett meg a vízrajzi helyjelölésről: „aquam que vocatur Soio”, és még velősebb Kézai Simon 1282/85 táján született írása: „in Soio”. Ugyanezt alig pontosította a XIV. századi krónikaszerkesztő: „iuxta flumen Seo–Sayo.” Csak a jóval későbbi, 1350 körül írt Pozsonyi krónika szerzője kereste, hol is lehetett ez a hely: „Wela rex iuxta fluvium eo prope villam Muhi prelians vincitur.” Ez talán csak aláhúzza, hogy nem maga a csatahely a döntő, hanem az, hogy juthatott odáig az ellenség, kik voltak ott a honvédő seregben és kik, miért maradtak távol? A kortárs Rogerius írt az urak Béla ellenességéről, részben a kunok befogadása miatt, részben a birtokviszavételek miatt. Bár némely urak távolmaradtak, a királynak voltak lovagcsapatai (*cum multitudine armatorum*). Kötöny megölése miatt azonban a kunok elvonultak, hiányzott a könnyűlovasság.

A magyar földrajztudósok a XX. század elejétől felismerték, hogy az északnyugati Felvidék erdős területeit csak lassan, folyamatos erdőirtással, lassú telepítéssel lehetett benépesíteni, amihez a magyar királyok részben németeket, részben sziléziai fehérhórvátokat hívtak. Makkai László történész szerint a magyar települési terület kiterjesztése a legszélső határokig lényegében eljutott a XI–XII. század során, párhuzamosan a szlovák települési terület kialakulásával. Makkai ebben a fő hatóerőnek a királyi vár- és birtokrendszert látta. Ilyen keretben, de nagyobb társadalomfejlődési hatótényezőkkel követte Molnár Erik a nagy folyóvölgyek betelepítését Trencsén vármegye északi részében. A trencsényi várispánság kiterjesztette hatalmát a megye északi vidékeire. 1194-ből ismerjük az első trencsényi ispánt. A vármegye határvidék jellegét mutatja a besenyő betelepülők jelenléte. Turóc területét a XII. században még mint nem betelepültet jellemezte Pais Dezső nyelvtudós. Turóc későbbi vármegyei területét Molnár Erik úgy tekintette, mint ahová a menekülő magyarok szlovákok és lengyelek közé települtek. A régi magyar történelem egykori legjobb ismerője, Pauler Gyula Liptó vidékét a XII. században mint lakatlan határerdőt látta, Pais Dezső pedig mint betelepületlen vidéket. Ezzel összecseng, hogy Molnár Erik az adott évszázadban menekülő magyarok szlovákok és lengyelek közé települését tételezte fel.

* Az itt következő vitacikkek előzményét lásd a *Hadtörténelmi Közlemények* 2006/1. sz., 121–164. o.

A későbbi Árva (Orava) vármegye az Árva folyó hegyektől körülvevett, egészen lezárt vízgyűjtőjében keletkezett. A folyó völgye a XII. században még lakatlan vagy nagyon ritkán benépesített volt. Vizeiben Liptó szláv népe halászott, erdeiben vadászott. A terület határvidékhez tartozását Tagányi Károly a Proszecsno-hegy nevével is indokolta, mivel ez a név gyeput jelentett. Később Árva vidéke a királyi uradalom, a zólyomi erdőispánság része volt. Betelepítése a XIII. században Liptóból és Lengyelországból származó szlávokkal történt. Még 1250 körül is csak öt lakott helységet ismerünk Árva vármegyében. A Garam felső vízgyűjtő vidéke, a későbbi Zólyom vármegye a XI–XII. században még Bars vármegyéhez tartozott és nagyrészt lakatlan erdővidék volt. Nem véletlen, hogy Anonymus Zólyom erdőt ír (*silvam Zouolon, Zouolun*). Molnár Erik a XII. századra tette, hogy az államszervezet utolérte a menekülő magyarokat, és létrejött Zólyom erdőispánság. Ennek időben nem mond ellent, hogy Győrffy György a királyi erdőbirtokok egységes szervezeti formáját, a későbbi erdőispánságot, így a Zólyom vára körül is a XII. század végére, 1200 köré helyezte. Ez legnagyobb kiterjedését elérve Nyitrától Gömörig, illetve Honttól a lengyel határig nyúlt.

Későbbre esik Szepes vármegye kialakulása a Hernád és Gölnic folyók vidékén. A vidéket a XII. századvégi viszonyokat ismerő, de a honfoglalás korba visszavetítő Anonymus Borsod megye részeként tüntette fel; a gestaíronál Árpád fejedelem kiküldte Borsot „a lengyelek országa irányába, hogy az ország határát megtekintse, azokat határokkal a Turtur hegyig megerősítse”. A Tátráig terjedő határvidék valószínűleg nem sokkal 1200 előtt vált ki Borsodból. Kezdetben a szepesi erdőkben a XII. század elején csak szórványos szláv települések lehettek. A jelentéktelen határvidék politikai okból került az érdeklődés kereszttüzébe: Borics trónkövetelő 1132. évi területfoglalása okozta az egyidejű magyar és lengyel királyi igényt erre a vidékre. A későbbi Szepes vármegyei terület északi részének betelepítése Lengyelország felől kezdődött meg, s a vidék egy része lengyel fennhatóság alatt lévén, a lengyelekkel szemben a határvidék védelmére Domanovszky Sándor szerint lándzsások települtek, eredetileg a jobagiones castri jogállásában, akiknek állomásai a dombvidéken, a vármegye közepén feküdtek. Legészakibb állomáshelyük Nagyőr, Késmárktól északra feküdt. A XII. század folyamán felgyorsult betelepülés két irányból történt. A Hernád melletti rész, mint első határvonal, Gömör megyéből felhúzódott határőrök védelmébe került. De ez nem vezetett tömeges betelepülésre. A XII. század végéig egy második határvonal alakult ki, egy út hosszában, amely Lőcsét és Késmárkot érintette. Ezalatt az idő alatt létesülhetett Szepes ispánság, az államrend szervezetének részeként. A népesség magyar, szláv és német volt. Az első okleveles adat Szepes vármegyéről 1209-ből való, amikor már fennállt a megyei szervezet, a rendelkezés ugyanis a megyei kötelezettségek alóli felmentés (*exemptio*).

Témánk szempontjából felértékeli Bihar vármegye jelentőségét az, hogy a székely eredetkérdés idáig nyúlik. A középkori Székelyföld területi egysége a szék volt. Ezek egyike a Telegdi szék, jöllehet, ilyen helynév ma nincs a Székelyföldön. Van viszont Biharban, ahol egy Nagyváradtól keletre lévő falu neve Telegd. Fel kell tételeznünk, hogy a székelyek e korai és fontos székének lakói innen települtek át oda. Biharban helynevek egész sora bizonyítja, hogy valaha székelyek lakhattak ott. Az 1217–1221 évekre vonatkozó Várad Regestrumban előfordul a „Sceculzaz centurionatus” (Székelyszáz) kifejezés, amely még a szervezetet is mutatja. Adat maradt fenn az északbihari Székelyhíd (1278) létre az Érmellékbe való átjutás területén, előfordul Nagyváradtól délre Székely

(1213), ez utóbbi már mint falutelepülés Székelytelek (1291–1294). Kalotaszeg keleti részén folyik a Székelyó, s itteni dülőnevek például a Székelytető és Székelytelek. Anonymus leírása szerint Siculi, Sicli, Sycli Bihar vára vidékéről csatlakoztak a magyarokhoz, és velük közösen telepedtek le Ménmarót országában. Ez kétségkívül visszaemlékezés a székelyek bihari jelenlétére 1200 körül, illetve a helynevek visszavetítése a honfoglalás korába. Pais Dezső és Györffy György a X. századra teszik a székelyek egy részének Biharban lakását, és részben mohamedán-kabar eredetűnek tartják őket. Györffy szerint a székelyek eredeti nemzetségi szervezetét a térítő István király oszlatta fel, megkezdve az átszervezett székelység áttelepítését. Molnár Erik viszont ugyanezt úgy értelmezte, hogy amikor az állam- és vármegyeszervezetet kialakította István, a székelyek kiűrtették a tiszántúli területet. A középkori erdélyi Szászföld, azaz Szászsebes környéke volt a sepsi (Sebus) és orbói székelyek vidéke, ahonnan az elvándorlók a helyneveket is magukkal vitték, mint későbbi sepsi és orbai székelyek. Az elhagyott Sebes melletti székely terület vagy a korábban lakatlan terület lehetett így a szászok területe (1224). Mályusz Elemér a nagyobb méretű dél-erdélyi szász települést a XII. század közepén összekötötte a királyi akarattal a határvármegyék szervezése tekintetében. Ugyanő azonban hangoztatta a kolonizáció folyamatát is a lakatlan határterületre, a palánkon túli sávra. A szászok kis, külön csoportokban jöttek, és igazodtak a királyi várszervezethez. Legfőbb bírájuk a várispán volt. A megtelepülő szászoknak nem volt önkormányzatuk. A XIII. században fellazult a vármegyei szervezet és Szászsebes, Nagyszeben környéke a Szászföld része lett.

Összefügg a határvédelemmel Fogaras vármegye kialakulása is, a Dél-Erdélyben nyugati irányba folyó Olt és a magas Fogarasi hegyek térségében. Tagányi Károly azzal is magyarázta korábbi lakatlan határvidék jellegét, hogy a későbbi megye délkeleti sarkában fekvő fontos erőd, Töröcsvár és a hasonló nevű hágó régi román neve Bran volt, amit a szláv brana, kapu szóból vezetett le. A XX. század elején ilyen szellemben a románok a helynevet Poarta alakban latinizálták. Tagányi a szláv helynevet egy gyepükapura vonatkoztatta, ahol szabad volt az átjárás. Töröcsvár 1211-ben a Német Lovagrend favára volt. Az is bizonyítja a határvidék jellegét, hogy a XIII. század elején Fogaras és Omlás területét a besenyők és románok erdejének hívták: „terram Blacorum” (1222), „Silva Blacorum et Bissenorum” (1224). További utalás a dél-erdélyiek együttes fellépésére 1250-ben: „Saxonibus, Olacis, Siculis et Bissenis”, 1260-ban: „Valachorum, Bezzenninorum”. Makkai László mindezek miatt feltételezte, hogy ez a románság a XI. századi besenyő hatalom összeomlása után besenyő bevándorlókkal együtt vagy ezzel összefüggésben húzódott Magyarországra. De településeket ekkor még nem létesítettek. Mivel csak XIII. századi helynevek maradtak, nem fogadták el a történetírásban Erdélyi László véleményét, hogy III. Béla király balkáni hadjárata során 1182-ben hozott volna egy román csapatot hadifogolyként az Olt bal partján fekvő Kerc mellé. Átfogóbb gazdasági jelenséggént fogta fel Domanovszky Sándor, hogy románok betelepültek a Duna és Olt közti sarokba, a Déli-Kárpátok hegyi legelőire, s ő ezt a XII. század végére tette.

A forrásokban III. Béla király uralma elején bukkan fel Temes vármegye. Ez a vidék is az egyik első terület, ahol magyar és román etnikum találkozott és érintkezésbe lépett. A tekintélyes turkológus, Németh Gyula már románok szórványos ott lakását tételezte fel a XII. század során, annak alapján, hogy az ómagyar Timis folyó névalakot vették át Timiş névnek. Ez az átvétel már nem lett volna lehetséges a XIII. században, mivel akkor már a magyar hangzás Temes volt. Ez a nyelvészeti bizonyíték lehetővé teszi, de

nem bizonyítja Erdélyi László magyarázatát, aki szerint 1150 körül Mánuel Komnénosz bizánci császár harcosaiként fogságba esett valach katonák maradhattak, mint szabadult telepesek a Temes vidékén. Jelenlétüket azonban igazolja Anonymus is azzal, hogy a honfoglalás korába visszavetíti Glad uralmát, akinek seregében románok is harcoltak. A XII. század során már földművelőként terjeszkedő magyarság elkerülte a lakatlan vagy más népelemek által ritkán lakott magas hegységeket és síkföldi legelővidékeket.

A határvidék védelmében sokáig eredményesen volt felhasználható bizonyos kiterjedt sávok lakatlanul, műveletlenül hagyása és erre kijelölt szolgálattal népelemekkel való figyelése, őrzése. Az Őrség lakói hivatalos határőrző szolgálattal fejében 1270-ben szabadságlevelet kaptak, amely mentesítette őket bármilyen földesúri szolgálattól és elengedte nekik az általános adók felét. Élükre évente választott őrnagy került. A határvédő gyeprürendszerben ki kellett jelölni az átjutási pontokat, de ezeket jól őrizni is kellett. Ezt megvilágítja Kapuvár neve: 1162-ben „castrum illud, quod vulgariter Copuu dicitur”. Ezt a várat három oldalról a Hanság mocsarai öveztek, az átjáró kaput erőd biztosította. Az aktív védelmet speciális szolgálattal királyi íjászok látták el, akiknek lövő, lövér szolgálata helynevekben is lecsapódott, mutatva az egész nyugati határvonulat ilyen rendszerét. Zalalövő falu nevét (1352) ilyen lakosairól nyerte. A Sopron megyei Lövő neve (1265) a Kapuvár és Kőszeg közti település hasonló szolgálattal múltját mutatja. A Sopron városközpontjától délnyugatra lévő Lövérek terület neve (1265) is a gyeprüvonal őrizőire utal. Ez a rendszer érvényesült még Pozsonytól északra-északnyugatra is, ahol a szlovák névalakú Leváry helynév őrzi emlékét.

A határvédelemre odatelepített székelyek nyelvi nyomait is feltárta Kiss Lajos: a Tolna megyei Nagy- és Kisszékely községekre oszlott az egykori Székely (1220: „Zecul”). Baranya megye nyugati hátságán, az Ormán vidéken székely íjászok laktak a XIII. század második felében. Ezek nevét őrizte meg Pozsony és a határ közt fekvő Székelyfalva, Sekule magyar és szlovák változata. Az egykori határvédelem szegélyén örködhettek a Szabolcs megyei Székely (1284) lakosai. Katonai szerepet játszhattak egy ideig a besenyő szállások lakói, amit az országban szétszórtan található Besenyő-, Besnyő-, Besenyősszetételű helynevek mutatnak.

A tatárjárás nyilvánvalóvá tette a határok és a földvárak védelmének korszerűtlenségét, összeomlását. Ennek következményeit vonta le „a második honalapító”, IV. Béla király, bár útkeresése ellentmondásos volt. Előmozdította a várak építését, emiatt tűrte a várurak megerősödését, bár várföldeket vissza is szerzett a királyság számára. A különböző utak mind a kővárak építését szolgálták. 1254 és 1258 között a király többek között a várföldek visszavételét szorgalmazta. A visszavételre küldött bírósági eljárások felülvizsgálatára kiküldött bizottság egyik elnöke Smaragd székesfehérvári prépost, királyi alkancellár volt. Egy 1269. évi határjárás a nyitrai várföldeket is megjelölte. A földrajztudós Mendöl Tibor csak mint egyik tényezőt fogadta el IV. Béla várépítő politikáját, amennyiben egyes helyeken várépítést engedélyezett. Györffy György feltételezte, hogy lehetett egy ránk nem maradt végzés, törvény, amelyben az országgyűlés szabályozta az intézkedéseket, amelyeket IV. Béla tett. Ezek utalnak magánkézben levő várakra, a várépítés szükségességére, várépítésre alkalmas helyeket jelöl meg és adományoz, építés elmulasztása miatt elvesz, és másnak átadni rendel. Számos oklevél foglalja magába a királyi intézkedéseket. Talán a hatalmi egyensúly biztosítására is szolgált volna, hogy nagy szerep jutott az egyháziaknak a várépítésben. Topuszkó apátsága Szent László szí-

getén építtetett az egész környék védelmét szolgáló kővárat, amely 1260-ra teljesen felépült; bástyák, falak, a menekülők befogadására alkalmas épületek készültek el. A pécsi püspökvár négyszög alaprajzú első formája még torony nélküli, 1 méter kőfalvastagságú volt. Ugyanez a püspök birtokolta Szászvárt, ahol a XIII. század a vár építésének első periódusa. A szentgotthárdi apátság építtette Dobra várat, amelynek építését olyan kiválónak találta IV. Béla, hogy elcserélte azt a ciszterci szerzetesektől. Erdős helyen építtette Szigliget várát a tatárjárás után Favus pannonhalmi apát, de erre IV. Béla hívta fel 1260-ban azzal, hogy alkalmas helyen vár építtessék, ahová a nép üldöztetés idején meghúzódhat. A helyszínen kitermelt bazaltból 1262-re az építkezés befejeződött. Továbbhaladva Zalába, 1247-ből van írott forrás Egerszeg mocsárváráról. Vas vármegyében a király már a német veszélytől (*dimicantes Theotonici*) tartott, ezért hogy a határvidék jobban védhető legyen, a Chem serviens nemzetség örök birtokául adta az Óvár nevű helyet, ahol valaha vár állott, hogy ott ismét várat építsenek (*ad construendum in eo castrum*). Az egervári vár is a tatárjárást követő építési hullámban keletkezett, amit XIII. századi cölöpök és kerámiatöredékek is tanúsítanak. Miskolctól északra az 1250-es években épült Szádvár egy csupasz hegyre. Salgó vár 1271-ben épült. Krasznahorka várát a XIII. század második felében Ákos nemzetségbeli család építtette. A Vág völgyének várrendszerébe tartozott Csejte vára, szintén a XIII. század második feléből. A várépítéssel összefüggő ellentmondások szövevényével találkozott IV. Béla, amikor az utód nélkül elhalt érdemdús Batha ispán testvérének, Márknak adományozott egy Trencsén megyei Tyka földet is, ahol erődítésre alkalmas hegy van, de emiatt Bolondóc vár népei (*castrenses*) vitát kezdtek, nehogy örökségüktől megfosztva földönfutóvá váljanak. Ezért a király csak a várhegyet adta Márknak erődítés céljára, a föld jó részét viszont a várnépeknek hagyta. Az úri birtokot a várnépek földjétől a király elhatároltatta. Márk azonban szegénysége miatt így nem tudta felépíttetni a várat, mire a király visszavásárolta tőle a hegyet pénzért, majd 1247-ben másnak adta. Térben lejjebb haladva a védelemre is alkalmas, vastag kőfalú, több emelet magas lakótoronyok is épültek a XIII. század közepétől. Ilyen Sárospatak és a visegrádi ún. Salamon tornya, alsóvár. A király rendelkezett a betelepített keresztések várépítéséről a Dunától védett Margit-szigeten, ez is beletartozott a pápának írt 1253 évi királyi beszámolóba. A másik nagy folyó völgyében is fontos lépések történtek: IV. Béla a tatárjárásban elpusztult csongrádi földvár helyett Szegeden építtetett kővárat.

A XIV. századi oklevelek között egykor kiadott és emiatt az Árpádkor kutatói által sokáig mellőzött oklevélben egy elidegenítési jogügyletben van említés egy eseményről, amit a kiadó „transitus nudorum”-ként olvasott. Hérhalomi Gyuge fia Máté említi 1310-ben, hogy apja öt évvel ezeknek átvonulása után elidegenítette a Doboka megyei Macskás falu felét: „quinto anno post processum seu transitum nudorum”. Györfly György 1987-ben ezt „transitus nugerorum”-ként olvasta. Bizonyosnak vehető, hogy az oklevél írói nem gondoltak meztelen harcosokra (vagyis általában barbár harcosokra), hanem egy etnikai csoportosulásra, ahogyan a magyar oklevelekben szerepeltek. Ez a szó 1285-ben latinósított formában (*Neugaros*) minden bizonnyal keleti csoportra értendő. Ebben az esztendőben Magyarországra törtek a tatárok és az ő kun harcosaik vagy foglyaik, de vereségük után el kellett hagyniuk az országot. A magyar király hadi környezete még azon évben a tatárok ellen vonult, és egy politikai válság során az oligarchikus ellenzék ellen. Németh Gyula orientalista, a nomád szervezetek kitűnő ismerője és Györfly

György, a X–XIII. század kiemelkedő történetírója szerint a Neugari kun bajtársakból alakult katonai szervezet neve. A nöger szó a kunoknál, a nökör szó a mongoloknál fordul elő ilyen értelemben. Ezt a nézetet vallotta a nyelvész Kiss Lajos, a középkorkutató Váczy Péter és Szűcs Jenő is. Ezek társadalmi hátterét Mándoky Kongur István így fogalmazta meg: a magyarországi tatárjárás után IV. Béla király visszahívja a kunok népét a Balkánról, és letelepíti őket az Alföld meggyérült lakosságú vagy addig még csak kevéssé lakott területeire a Duna–Tisza közén és a Tiszántúlon. Ezen az egységes területen zárt tömbben élnek évszázadokon át, királyainktól kapott különféle kiváltságaik védelmében, erős katonai szervezetben, seregkörzeti közösségi keretek között. A kunok első helyen szerepelnek abban a panaszban, amit II. Ottokár cseh király (II. Přemysl Otakar) írt meg a pápának, amikor ellene fordultak IV. Béla király és fia István, Dániel orosz fejedelem és fiai, más oroszok és tatárok, Boleszláv krakkói herceg és az ifjabb Leszko lausitzi herceg. Ezek seregét „emberietlen emberek számtalan sokasága” tette ki, köztük kunok, magyarok, különféle szlávok, székelyek és valachok, besenyők és izmaeliták, szakadárok is, mint görögök, bolgárok, rácországiak és eretnek boszniaiak. Az 1260-i összeütközésben tehát Magyarországról jöhettek kunok, magyarok, székelyek, románok, besenyők. Ott lehettek abban az 1278. augusztus 26-án vívott ütközetben is a Morvamezőn, Dürnkrot (Suché Kruty) mellett, amelyben elbukott a cseh király Rudolf római és László magyar király ellen. Egy korabeli kiskunfélegyházai kun sírlelet tanúsága szerint (sisak, láncing, kengyel melléklettel) már nehezebb fegyverzetű elemeik is voltak. A Margitszigeten lelt padlótöredék viszont a hátrafelé nyilazó kunt, a nomád hadviselés típusát ábrázolja.

A tatárjárás súlyos tanulsága volt, hogy a magyar haderő már nem tudott megküzdeni az egykor általa is gyakorolt nomád harcmodorral, de nem volt olyan lovagserege sem, amely létszámban és terepismeretben lehetett volna egyenlő ellenfél. IV. Béla meneküléséből visszatérve olyan személyeket tüntetett ki adománnyal, akik mint lovagok vagy sikeres várvédők helytálltak. A spanyol (de Yspania) lovag Simon és Bertrand ispánoknak már 1243-ban visszaadta a király egy korábbi birtokvisszavétel során elvett II. András-féle adományt, és várföldekből is adott nekik, amiért Esztergomot megvédték. Nemcsak a gyepűrendszer nem nyújtott elegendő védelmet ellenséges benyomulás ellen, hanem a régi megyeszékhely földvárak, a nagyobb települések palánkjai sem. Már Rogerius felfigyelt, hogy Esztergomban a tatárok le tudták rombolni a város ilyen védőműveit (*munitiones ligneas destruxissent*), viszont túlélte az ostromot a számszerűjászok által védett hegyi vár (*Castro civitatis non expugnato*).

Más földesurak is visszakaptak birtokokat. Trencsén megyei földeket, amelyeket egykori hadi érdemekért File bánnak adott, a király 1250-ben fiainak is megerősítette. De ez abban a reményben történt, hogy veszedelem esetén majd meg is jelennek páncélos lovasokkal az uralkodó táborában. Ehhez kellett a sok adományból származó bevétel: a páncél, sisak, kard, lándzsa, pajzs, hadiló, tartalékló, szekér igen nagy kiadást igényelt. Ennek folytán a fegyverforgató alsóbb rétegek nem is válhattak lovagokká. Hidegség temploma falképén kereksisakos lándzsásokat ábrázoltak. A turóc-liptói jobbágyfiúk közül 6 család, a szepesi lándzsások közül 4 család volt köteles egy páncélos lovast kiállítani. Visszatérése előtt a király azzal a feltétellel erősítette meg a vegliai grófok Modrus és Vinodol földjét, hogy az ő tenger melléki tartózkodása idején két gályával és három „kellően és tisztességesen felszerelt” fegyveressel kötelesek őt szolgálni. Visszatérése útján Zágrábot kiváltságolta, hangsúlyozva a hegy falakkal megerősítését és hadjárat ese-

tén tíz páncélos harcos kiállítását. De a társadalmi rétegződés maradandó volt. Locsmánd vármegyében 1263-ban a király az örökletes, vásárolt és adományozott földekkel rendelkező nemeseket és a várjobbágyokat megkülönböztette. István ifjabb király hadakozó jobbágyokat (*exercitiales iobagiones regine*) érdemeikért szabad királyi serviensekké emelt (*in numerum liberorum servientum regaliū*). A servienseket 1257-ben nevezték először nobilesoknak, állapította meg Mályusz Elemér. Mindezek mellett, amikor 1271-ben Ottokár cseh és német sereggel és magyar nagyúri támogatókkal mélyen benyomult Magyarországra, István király hadában a serviens nemesek lovasfjász, könnyűlovas csapatai játszottak nagy szerepet. Ezek miatt volt még létjogosultsága az egyház hadi szerepének. IV. Béla 1255-ben Vácott tartott közgyűlésen az esztergomi érsek elszökött nemeseit előző helyükre és helyzetükbe visszavitette.

Mindamellettszmei síkon is kibontakozott a nemesi közösség léte. IV. Béla 1264-ben ezért méltatja bizonyos Lőrincet úgy, hogy az „a mi és nemzetünk [*natio*] becsületének előharcosa”. Amikor Kun László a tatárok ellen 1285-ben helytállt alacsonyabb származású elemeket a nemesi rendbe emelt, érdemül a királyi korona számára nyújtott katonai szolgálatukat hozta fel. Három esztendővel később, egy másik oklevélben, a tatárok elleni védelem a korona iránti köteles hűséget, de már az ország lakosainak megvédését (*defensio incolarum regni nostri*) is jelenti. Így is függ össze a történetírás és a hadtörténetírás.

- A Balassa család levéltára 1193–1526. (Szerk. *Fekete Nagy Antal – Borsa Iván.*) Budapest, 1990. 9. sz.
- Coriolan Suci*: Dictionar istoric al localităților din Transilvania. Vol. I–II. București, 1967, 1968.
- Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars. (Hrsg. von *Gabriel Silagi.*) Sigmaringen – Veszprém, 1991.
- Documenta Historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400. (Ed. A. *Fekete Nagy – L. Makkai.*) Budapest, 1941.
- Eike von Repgow*: A Szász tükör. Szeged, 2005. *Blazovich László* bevezetője, 43–48. o.
- Gyóni Mátyás*: Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. Budapest, 1938.
- Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. A – Cs. Budapest, 1963.; D – Gy. Budapest, 1987.; H – K. Budapest, 1987.
- Hajnal István*: IV. Béla király kancelláriájáról. *Turul*, 1914.
- J. Németh*: Wanderungen des mongolischen Wortes nökir 'Genosse'. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus III. 1953.
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest, 1983.
- Kovacsics József*: Magyarország történeti statisztikai helységnevtára. 2. Veszprém megye. Budapest, 1991. és 4. Vas Megye. Budapest, 1993.
- Kumorovitz L. Bernát*: Veszprémi regeszták (1301–1387). Budapest, 1953. 198. sz.
- Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. (Ford., bev., jegyz. *Pais Dezső.*) Budapest, 1926.
- Magyarország története I. 1. k. (Főszerk. *Székely György.*) Budapest, 1984. 678. o. (szerző *Györffy György*) és I/2. k. 1092. s köv. o. (szerző *Kristó Gyula*)
- Mályusz Elemér*: Turóc megye kialakulása. Budapest, 1922.
- Mándoky Kongur István*: A kun nyelv magyarországi emlékei. *Keletkutatás*, 1975.
- Mendöl Tibor, Györffy György, Makkai László* megjegyzései az egyetemi tankönyvhöz (MTA Történettudományi Intézet, 1954. június 11-i vita jegyzőkönyve)
- Mendöl Tibor*: Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz. In: *Szentpétery Emlékkönyv.* Budapest, 1938.
- Molnár Erik*: A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. Budapest, 1949.
- Molnár Erik*: A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Budapest, 1949.
- N. Knauz*: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis 1. k. Esztergom, 1863. 553. sz.
- Nagy Gyula* (szerk.): Anjou-kori Okmánytár. VII. k. Budapest, 1920. 146. o.
- Nagy I. –stb.*: Hazai Okmánytár. VIII. k. Budapest, 1891. 426. o.
- Németh Gyula*: Kun László király nyögérei. *Magyar Nyelv*, 1953.
- Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. II. k. Budapest, 1899.
- Petr Čornej* (redaktor): Dějiny zemí Koruny české I. Praha–Litomyšl, 1999. 75–83. o.
- Radocsay Dénes*: A középkori Magyarország falképei. Budapest, 1954.
- Scriptores Rerum Hungaricarum. (Ed. *Emericus Szentpétery.*) Vol. I–II. Budapest, 1937–1938.
- Szentpétery Imre*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I/2. Budapest, 1927.
- Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Budapest, 1993.
- Szűcs Jenő*: IV. Béla király, az államszervező. *História*, 1993. 4. sz.
- Váczy Péter*: Etnikum, felekezet, hadszervezet. *História*, 1984. 5–6. sz.
- Wenzel Gusztáv*: Árpád-kori Új Okmánytár. Pest, 1860–1874. VII. k. 106. szám, VIII. k. 34. szám